

Teresa Górniak
*Oddział Gromadzenia
Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego*

GŁOS ZNAD NIEMNA. NOWE SPOJRZENIE NA TWÓRCZOŚĆ ELIZY ORZESZKOWEJ W ŚWIELE BADAŃ NAD PRYWATNYM KSIĘGOZBIOREM PISARKI

Pisarka i jej księgozbiór

Eliza Orzeszkowa przyszła na świat 6 czerwca 1841 roku jako druga z córek Benedykta i Franciszki (z d. Kamińskiej) Pawłowskich. Wychowana wśród książek w domu, w którym istniała „tradycja czytania i pisania po macierzystym dziadku, który był jednym z tych, co spisywali ogromne i często ciekawe *silva rerum*”¹.

Po zmarłym przedwcześnie ojcu odziedziczyła bibliotekę złożoną z kilku tysięcy dzieł przeważnie naukowych i zbiór obrazów liczący sto kilkadziesiąt płócien. Księgozbiór świadczył o wolnomyślicielskich przekonaniach ojca. Zawierał – jak wspomina po latach pisarka – „prawie całą literaturę francuską osiemnastego wieku [...]. Z książek prawnych pamiętam dzieło Beccaria w oryginale włoskim, którego marginesy całe zapisane były włoskimi także notatkami ojca”².

Gdy Eliza skończyła dziesięć lat oddano ją na pensję prowadzoną przez siostry sakramentki do Warszawy, gdzie spędziła pięć lat. Program nauczania obejmował język francuski i niemiecki (rosyjski był przedmiotem dowolnym – Eliza nie uczyła się go), historię powszechną, historię literatury polskiej, geografę, arytmetykę, muzykę, rysunki i tańce. Już w tym okresie rozwinęła się w niej pasja literacka. Jak wspomina po latach: „pisałam zawzięcie wiersze [...]. Byłam też z parą innych autorką większości wypracowań, zarówno polskich, jak i francuskich”³.

Na jej zdolności literackie wywarł znaczny wpływ nauczyciel języka polskiego i literatury, Ignacy Kowalewski. Oddajmy głos pisarce:

W wyższych klasach czytywałyśmy bardzo dużo. Pan Kowalewski zapoznał nas wybornie z literaturą szesnastego i osiemnastego wieku, nie tylko na lekcjach czytał ustęp, ale dawał do czytania Kochanowskiego, Reja, Skargę, Górnickiego, Trembeckiego i in. Mickiewicz znajdował się w bibliotece pensyjnej, czytywałyśmy go więc przy lekcjach i poza lekcjami, jako też wiele rzeczy Kraszewskiego, Korzeniowskiego, Chodźki, Syrokomli⁴.

¹ E. Jankowski, *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa, 1988, s. 22.

² Tamże, s. 26.

³ Tamże, s. 43.

⁴ Tamże, s. 43.

Eliza czytała też literaturę francuską i niemiecką w oryginale. Już wtedy towarzyszyła jej sława szkolnej literatki. Momentem przełomowym w jej życiu stało się opublikowanie na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” opowiadania *Obrazek z lat głodowych*. O swoim debiucie literackim pisarka napisała we *Wspomnieniach*:

Zaczęła mi się wtedy roić sława, wyznaję, że upragniona, [...] lecz zarazem i coś innego jeszcze. Miałam wyraźny przebłysk pojęcia, że na tej drodze będę mogła służyć temu, co nade wszystko kochałam [...], co mieszkalo i płakało w moim sercu, co nazywałam – ojczyzną⁵.

W następnych latach powstawały kolejne opowiadania i powieści, którymi Orzeszkowa rozpoczęła drogę ku sławie, starając się nią „przyozdobić upokorzone oblicze Ojczyzny”⁶. W swych utworach zajmowała się najważniejszymi problemami współczesności. Brała udział w ruchu emancypacyjnym kobiet, pisząc między innymi rozprawę *Kilka słów o kobietach* (1870) oraz *Martę* (1873). Świadoma była misji, jaką ma do spełnienia w stosunku do narodu. Po latach w liście do tłumacza czeskiego – Wacława Kredby – napisała:

[...] tam gdzie nie było ani parlamentu, ani wolności słowa i stowarzyszeń, pisarze stawali się jedynymi mówcami narodu, jedynymi wyrazicielami jego pragnień, dążeń, cierpień i jedynymi jeszcze przedstawicielami wobec obcych jego trwającego pomimo wszystko życia. Dlatego rola ich w narodzie i zasługi ich ulegały często powiększaniu, przesadnie. Co prawda praca ich była też stokroć trudniejsza i odpowiedzialność większa niż gdzie indziej.⁷

Była pisarką zaangażowaną społecznie i wrażliwą na krzywdę ludzką, czym zdobyła popularność nie tylko w kraju, ale i poza jego granicami. Dwukrotnie nominowana do literackiej Nagrody Nobla, pozostawiła po sobie nie tylko bogatą spuściznę literacką, ale też liczne dowody uznania, jakim cieszyła się u współczesnych i cenny materiał archiwalny w postaci rękopisów, listów, notatek.

Eliza Orzeszkowa zmarła 18 maja 1910 roku w Grodnie i tam została pochowana. Swoją bibliotekę w liczbie 2294 dzieł w 4500 tomach i dary z okazji jubileuszy zapisała w testamencie Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie, którego była współzałożycielką i pierwszym członkiem honorowym⁸. Do wybuchu II wojny światowej i przez okres jej trwania książki z prywatnej biblioteki pisarki znajdowały się w Książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Po II wojnie światowej księgozbiór Elizy Orzeszkowej uległ rozproszению. Niewielka jego część znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego (BUŁ), dokąd trafiła w 1945 roku za pośrednictwem przedstawiciela rządu PRL⁹. Zachowany w BUŁ księgozbiór autorki *Nad Niemnem*

⁵ Tamże, s. 96.

⁶ Tamże, s. 318.

⁷ Tamże, s. 561.

⁸ J. Andrzejewski, B. Karkowski, *Lodzianie Elizy Orzeszkowej*, „Listy Bibliofilskie” 1974, s. 46-53.

⁹ Dokładnie nie wiadomo w jakich okolicznościach kolekcja trafiła do Łodzi. W *Materiałach do dziejów Uniwersytetu Łódzkiego 1945–1950*, Łódź 1952, s.123 znaleziono informację, że w latach 1945–1950 otrzymano z darów około 68 tys. wol. w tym: od Związku Patriotów Polskich w Moskwie 23 500 wol. oraz od

liczy 63 tytuły wydawnictw zwartych w 68 woluminach oraz jeden niekompletny numer gazety „Kresy” [około 1906], zawierający artykuł Zygmunta Mosiewicza *Jubileusz Elizy Orzeszkowej* [40-lecie pracy twórczej].

Prawie wszystkie książki ze zbioru opatrzone są niewielką podłużną pieczętą z podobizną autografu pisarki „*El. Orzeszkowa*” oraz znakami własnościowymi Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w postaci niewielkiej owalnej pieczęci o treści: „Książnica T-wa Przyjaciół Nauk w Wilnie”. Kilka tomów zawiera ekslibris Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, a nieliczne – zdjęcie z autografem autorki *Chama*.

Analiza księgozbioru Elizy Orzeszkowej, objętościowo niewielkiego, zróżnicowanego pod względem formy wydawniczej, ale bardzo cennego właśnie ze względu na swe pochodzenie, rzuca nowe światło na autorkę *Meira Ezofowicza* i na epokę, w której żyła. Pozwala na nowo odkryć fenomen pisarki, której twórczość z Grodna promieniowała na całą Europę. W kolekcji zdecydowanie przeważa literatura piękna. Księgozbiór można podzielić na cztery kategorie: książki wydane przez firmę „Eliza Orzeszkowa i S-ka”, utwory własne pisarki w języku ojczystym, wydawnictwa jubileuszowe oraz, stanowiące dwie trzecie zbioru, tłumaczenia utworów na języki obce.

Książki wydane przez firmę „Eliza Orzeszkowa i S-ka”

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku pisarka podjęła próbę ożywienia polskiego ruchu wydawniczego na Litwie, powołując do życia, wspólnie z Wincentym Chelmińskim, spółkę księgarsko-wydawniczą pod szyldem „Eliza Orzeszkowa i S-ka”. Firma istniała w Wilnie w latach 1879–1882, publikując książki, kalendarze i pismo humorystyczne „Alfabet”.

Najlepszym okresem wydawniczym pod względem liczby wydawanych tytułów był rok 1881. Wydano wówczas drukiem 14 pozycji numerowanych od III do XVI, spośród których w zbiorach BUŁ zachowało się 7. Są to:

- Orzeszkowa Eliza, *Pokociło się i Dam nogę: scena z życia dwóch braci*. Wilno 1880; 3,
- Przyborowski Walery, *Włóscianie u nas i gdzie indziej. Szkice historyczne*. Wilno, drukiem J. Blumowicza 1881; 4,
- Zyndram-Kościałkowska Wilhelmina, *Władysław Syrokomla: studium literackie*. Wilno 1881; 7,
- Chmielowski Piotr, *Poezya w wychowaniu*. Wilno: [s.n.], 1881 drukiem J. Blumowicza, Rudnicka, d. ks. Ogińskich); 8,
- Marrené Waleria, *Przesady w wychowaniu: studyum pedagogiczne*. Wilno drukiem J. Blumowicza 1881; 9,
- Jankowski Edmund, *Wady naszych sadów*. Wilno 1881; 12,
- Skórkowski Antoni, *Choroby duszy i odpowiedzialność moralna*. Wilno: [s.n.], 1881 drukiem J. Blumowicza, Rudnicka, d. ks. Ogińskich); 14,

---

społeczeństwa polskiego w Wilnie 7 500 wol. – w tym darze zapewne znajdowała się także kolekcja Elizy Orzeszkowej.

Wymienione tytuły świadczą o tym, że program wydawniczy oficyny był bardzo rozległy, ale jednocześnie niespójny. Brak tu ustalonego profilu, jakim winna się charakteryzować seria wydawnicza. Duża różnorodność tematyczna, dostosowana do specyficznej publiczności czytelniczej na Litwie, mogła nasuwać i nasuwała podejrzenia o przypadkowość czy wręcz okazjonalność przygotowywanych publikacji. Wykorzystali to skwapliwie nieżyczliwi Orzeszkowej krytycy i wydawcy warszawscy, z którymi pisarka zmuszona była walczyć o uznanie dla wydawanych pozycji¹⁰.

W 1881 udało się Orzeszkowej zrealizować pomysł wydawania na Litwie polskiego, pierwszego po powstaniu styczniowym, zamaskowanego czasopisma satyrycznego, pod tytułem „Drobiazgi Literacko-Artystyczne”, które zebrał Alfabet. Numery tego nieoficjalnego pisma otrzymywały tytuły zaczynające się od kolejnych liter alfabetu: „Argus”, „Bodziec”, „Cerber”, „Dzwonek” i stąd przyjęło się całość tego miniperiodyku nazywać „Alfabetem”. Powodzenie „Alfabetu” było nadszpodziewanie wielkie. Periodyk był wydawnictwem patriotycznym ostro szydzącym z wad narodowych. Docierał do szerokich warstw społeczeństwa litewskiego i niestety stał się głównym pretekstem do zlikwidowania księgarni przez carską administrację świadomą polskiej patriotycznej nośności przedsięwzięcia.

Rok 1882, ostatni w dziejach księgarni, charakteryzuje się znacznym spadkiem liczby wydawnictw. Ukazały się drukiem tylko cztery pozycje, z których BUŁ posiada trzy. Są to:

- Meyet Leopold, *Do nieznanjomej: nowele*. T. 1./ z rękopisu znalezionego przepisał Leopold Meyet. Wilno 1882; 18.
- Łuczkiewicz prof. dr, *Wykład popularny o blednicy: na użytek publiczności nielekarskiej*. Wilno: [s.n.], 1882 drukiem J. Blumowicza, Rudnicka, d. ks. Ogińskich; 19.
- Orzeszkowa Eliza, *O Żydach i kwestyi żydowskiej*. Wilno 1882; 20.

Ich nakład wynosił od 750 do 1500 egzemplarzy. Wydawnictwa te nie sprowokowały już polemik na łamach prasy. Rok 1882 zapisał się jednak w dziejach księgarni innym poważnym osiągnięciem wydawniczym, a mianowicie drukiem kalendarzy – wileńskiego i litewskiego.

Dla władz rosyjskich stawało się coraz bardziej oczywistym, że firma Elizy Orzeszkowej przy ul. Świętojańskiej każdym nowym wydawnictwem umacnia się jako bastion polskości na Litwie. Omijanie cenzury wileńskiej, wydawanie zamufkowanego czasopisma, polskie ryciny i napisy w witrynach księgarni dały wystarczające powody do bacznej obserwacji oficyny, a w rezultacie sformułowania oskarżenia i wydania polecenia zamknięcia placówki z datą 23 kwietnia 1882 oraz zesłania pisarki do guberni grodzieńskiej na przymusowe osiedlenie na 3 lata.

Dla Orzeszkowej był to wielki cios – zniszczono dzieło, z którym związała tyle nadziei i w którym ulokowała tyle energii i... pieniędzy. Świadczy o tym jej list do najwierniejszego współpracownika firmy – Wacława Makowskiego:

¹⁰ M. Zięba, *Eliza Orzeszkowa jako księgarz i wydawca*, w: *W świecie Elizy Orzeszkowej*, [kom. red. J. Rajman et al.], Kraków 1990, s. 199.

Daremnie siliłabym się opisać Panu wszystko, co teraz czuję i myślę. Ani mi przez myśl nie przeszło nigdy, aby takim mógł być koniec tego przedsięwzięcia mego, które całą duszą ukochałam, w które włożyłam trzy lata pracy i starań, o którym mniemałam, że ogółowi przyniesie użytek, mnie zasługę, Wam pomyślną przyszłość. Oprócz strat materialnych – Pan wie, jak znacznych – moralnie tracę najpiękniejsze zapewne marzenie i najciernistszą pracę mego życia¹¹.

Utwory własne pisarki w języku ojczystym

Książki Elizy Orzeszkowej pisane w latach niewoli i ucisku wypowiadały prawdę o życiu różnych środowisk społecznych, uczyły zrozumienia dla wielkiej skali ludzkich uczuć, wpajały idee piękna, dobra, sprawiedliwości, pracy, umiłowania człowieka i ojczyzny. Zgodnie z tendencją pozytywistyczną pisarka ceniła głównie powieść i przyznawała jej funkcję kształtowania świadomości społecznej.

Biblioteka posiada kilka pierwszych osobnych wydań powieści Elizy Orzeszkowej. Są to: *Meir Ezołowicz* (Warszawa 1879), *Dwa bieguny* (Petersburg 1892), *Argonauci*, t. 1 i 2 (Warszawa 1900), *...I pieśń niech zapłacze* (Warszawa 1905), *Ascetka* (Warszawa 1910) – ogłoszona drukiem już po śmierci pisarki [zdjęcie 1.]. Z mniejszych form literackich w Bibliotece odnotowano zbiór nowel pod tytułem *Chwile* (Warszawa 1901) i opowiadanie *Z chłopskiej drogi* (Wilno [ca 1908]).

Wydawnictwa jubileuszowe

Nieprzemijające, humanistyczne walory powieści i opowiadań Elizy Orzeszkowej zdobyły pisarce sławę w kraju i za granicą. W 1891 roku mijalo dwadzieścia pięć lat od debiutu literackiego autorki *Obrazka z lat głodowych* na łamach „Tygodnika Ilustrowanego”. O jubileuszu pisarki dobrze pamiętali wielbiciiele jej talentu, tworząc na terenie kraju i poza nim szereg komitetów i przygotowując bogaty program uroczystości jubileuszowych. Z całego kraju i z zagranicy płynęły pod adresem jubilatki dary, gratulacje i życzenia. Najcenniejszym darem warszawskiego komitetu „literackiego” był *Upominek: książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1866–1891)* Kraków – Petersburg 1893 [zdjęcie 2.]. Księga pamiątkowa, oprawiona w czarną skórę z tytułem wybitym ozdobnymi metalowymi literami na okładce i złożonymi stronicami, zawiera drukowaną okolicznościową dedykację, wyrażającą hołd dla Jubilatki:

Czcigodna Pani

Za potężne siły, któremi podnosiłaś społeczeństwo omdlewające w trudach i walkach życia; za bogate dary, które złożyłaś w skarbcu jego literatury; za promienie, które padły z Twego umysłu na jego ciemną drogę; za uczucia, które pokrzepiającą mocą spłynęły do jego piersi z Twego szlachetnego serca; za balsamy, które położyłaś na jego ranach; za ożywcze drgnienia, które obudziłaś w jego duszy; za ukochanie dobra, prawdy i piękna; za siew obfity i plenny na niwie ojczystej; za działalność płodną, za pracę ogromną, za miłość gorącą; za to żeś była wielką, jasną i dobrą gwiazdą swej ziemi, dostojną kapłanką świątyni duchowej narodu,

¹¹ E. Jankowski, *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1964, s. 201.

kochającą jego córką i wierną służebnicą; za to, żeś była twórczynią natchnioną, myślicielką głęboką, obywatelką zącną i człowiekiem pełnym: w rocznicę dwudziestopięciolecia Twych zasług, składamy Ci w hołdzie i z serdeczną wdzięcznością ten skromny Upominek. Pisarze polscy.

Publikacja zawiera utwory dwustu kilkudziesięciu polskich pisarzy, poetów, naukowców, malarzy, działaczy społecznych w tym Jana Kasprowicza, Marii Kopnickiej, Kazimierza Tetmajera, Gabrieli Zapolskiej i Henryka Sienkiewicza. Tom otwiera wiersz Adama Asnyka *Sonet*.

Komitet warszawski nie zapomniał również o przygotowaniu ozdobnych wydań dwu nowych prac jubilatki *Bene nati* i *Westalki*, z których w zbiorach Biblioteki odnajdujemy pięknie oprawiony w ciemnoszarą skórę i przyozdobiony portretem autorki dramat – *Westalka* (Warszawa: wyd. S. Lewental, 1891).

Podczas gdy obchody 25-lecia, z obawy przed represjami ze strony władz zaborszych, miały charakter skromniejszy i bardziej konspiracyjny, to jubileusz 40-lecia obchodzono bardzo uroczystie. Z tych obchodów zachowała się w zbiorach BUŁ księga pamiątkowa zatytułowana *Jako lecące na wyraj żurawie*, ofiarowana Jubilatce przez Polonię Petersburską [zdjęcie 3]. Otwierająca księgę drukowana dedykacja głosiła:

Gdy nad Nową nadeszła wieść, że Polska cała zamierza uczcić czterdziestolecie w szeregu projektów, za których pomocą należało oddać widomy hołd Jubilatce. Poczęto myśl wydania pisma zbiorowego złożonego z prac Polaków zamieszkających w Petersburgu, a dochód ze sprzedaży wydawnictwa przeznaczono na zasilek dla tutejszego „Koła pomocy uczącej się młodzieży”, a więc z imieniem Orzeszkowej związane sprawę, zawsze miłą jej sercu.

Komitet redakcyjny zamierzonego pisma pozostawił autorom zupełną dowolność treści i formy, a obowiązek swój zrozumiał jedynie jako pracę mechaniczną, jako dbałość o zewnętrzny wygląd wydawnictwa.

Idzie więc w świat pierwsza próba zjednoczonej literackiej pracy Polaków, fizycznie oderwanych od kraju – idzie pod godłem hołdu dla Orzeszkowej, pod godłem wspomnienia naszej młodzieży – nadziei lepszej przyszłości. W listopadzie 1906 r. Petersburg.

Cennym darem autora Gustawa Manteuffela, nadesłanym pod adresem jubilatki, jest pięknie oprawiony w skórę artykuł pod tytułem *Pierwotni krajowcy prowincji nadbałtyckich, pomiędzy którymi, wbrew wywodom uczonych nadnewskich, byli także Słowianie*. Na stronie tytułowej publikacji widnieje dedykacja tłoczona drukiem o następującej treści:

Dostojnej Jubilatce Elizie Orzeszkowej jako dowód, że jej 40-letni ślub z piórem, nawet na oddalonych Kresach Inflanckich w radości serca wdzięczni obchodzą rodacy. Pracę niniejszą w hołdzie składa Autor.

Obok dedykacji zamieszczono znaczek z fotografią Elizy Orzeszkowej i latami pracy twórczej 1866 XL 1906.

Przekłady dzieł Elizy Orzeszkowej na języki obce

Dzieła Elizy Orzeszkowej trwale weszły do skarbnicy piśmiennictwa światowego, czego dowodem są liczne przekłady na języki obce. Czterdzieści sześć woluminów z prywatnej biblioteki pisarki, przechowywanych w Sekcji Cymeliów BUŁ, to utwory pisarki tłumaczone na języki obce: angielski, chorwacki, czeski, francuski, hebrajski, litewski, niemiecki, rosyjski, szwedzki, włoski. Znaczną część książek stanowią dary tłumaczy zaopatrzone w autografy dedykacyjne, niekiedy bardzo charakterystyczne i ciekawe światło rzucające zarówno na autorów dedykacji, jak i na ich stosunek do autorki *Chama*, *Marty* i *Nad Niemnem*. O swojej popularności za granicą Orzeszkowa napisała:

Powieści moje liczne są tłumaczone w czterech krajach: w Czechach, Niemczech, Szwecji i Rosji; przybywają też stamtąd i do mnie echa przyjazne. Posiadam mnóstwo odezw zbiorowych od stowarzyszeń kobiecych niemieckich i czeskich, dyplomy na honorowego członka tamtejszych instytucji literackich, książki przesyłane mi stamtąd od autorów obu płci. Pisują do mnie Czesi, Szwedzi, Niemcy i Rosjanie, także obu płci. Odpisuję zwykle wszystkim po francusku, z wyjątkiem tłumaczy, do których piszę po polsku. [...] W Pradze czeskiej przed trzema laty robiono mi owacje huczne i kwieciste. Jednak największą miarę powodzenie to otrzymało w Rosji¹².

Potwierdzeniem słów autorki *Argonautów* jest struktura zachowanego księgozbioru, w którym dominują tłumaczenia na język rosyjski. Część z nich ma formę nadbitki z czasopisma, głównie „Russkoj Mysli”¹³, „Detskogo Ctenija”¹⁴, „Mira Bożego”¹⁵, inne z kolei, wydawane bez troski o estetykę, drukowane są na nienajlepszym papierze, w prostej broszurowej oprawie, najczęściej bez ilustracji. Oryginalną płócienną oprawą w kolorze zielonym, ze złoto-czarnymi tłoczeniami na okładce wyróżnia się wydanie zbiorowe dzieł Elizy Orzeszkowej pod tytułem *Po-lnoe sobranie sočinenij Elizy Ožeško v vos'mi tomah* (Kiev 1902) [zdjęcie 4]. Tomy współoprawne, wydane zostały w czterech woluminach. Autorką przekładu jest A. U. Bronovicka.

Z wydań osobnych powieści Elizy Orzeszkowej w rosyjskiej wersji językowej wymienić należy: *Chama* (Moskwa 1892), *Mirtalę*: istoričeskaâ povest' (S. Petersburg 1893. Tł. A. I. Onufrovič), *Dwa bieguny* ([S. Petersburg] 1893. Tł. G. L.) oraz *...I pieśń niech zapłacze* (Moskwa 1905). Tłumaczem tego ostatniego dzieła jest Vukol' Mihajlovič Lavrov – niezmiernie zasłużony w upowszechnianiu literatury polskiej w społeczeństwie rosyjskim redaktor „Russkoj Mysli” i najgorętszy chyba wśród Rosjan wielbiciel talentu Orzeszkowej, o czym świadczy zamieszczona na karcie tytułowej ww. powieści następująca rękopiśmienna dedykacja:

¹² *Eliza Orzeszkowa o swych powieściach*, „Warszawski Dziennik Narodowy”, 1935, nr 1, S. II.

¹³ Opowiadania: *S' poź ara*: iz vospominanij. Nadb.: „Russkaâ Mysl” 1898, Kn. 1; *Panna Roza* – nadbitka z czasopisma „Russkaâ Mysl” 1898, Kn. 1; *Magon*. Nadb.: „Russkaâ Mysl”, 1905, Kn. 3.

¹⁴ *Iz grečeskich predanij: razskaz*. Nadb.: „Detskoe Ctenie” 1904 nr 1.

¹⁵ *Raznymi putami: razskaz*. Nadb.: „Mir Bożij” 1906.

„Glubokouvažаемому avtoru ot bezkonečno preddannogo i blagodarnogo perevodčika” wraz z podpisem Lavrov.

Tł.: „Dla wielce szanowanego autora od bezgranicznie oddanego i wdzięcznego tłumacza”.

Innym rosyjskim tłumaczem, który wyraził swoje uznanie i szacunek dla autorki *Bene nati* na karcie dramatu *Harde dusze*¹⁶, jest Grigrij Aleksandrowiç Vorob'ev:

„Slavnomu avtoru „Bene nati” počtitel'noe prinošenje perevodčika. Lomża. 31 maá/12 iuná 1899”.

Tł.: „Wybitnemu autorowi «Bene nati» wyrazy szacunku od tłumacza”.

Dużą popularnością Eliza Orzeszkowa cieszyła się także w Czechach. Z okazji srebrnego jubileuszu jej twórczości literackiej Edward Jelinek na łamach czasopisma „Kraj” napisał:

Potężny talent autorki *Meira Ezeřowicza* zdobył sobie i u nas zasłużone prawo obywatelstwa. Liczne przekłady jej dzieł zajęły wcześniej w piśmiennictwie czeskim stanowisko, zarówno chlubne, jak i popularne. Już w r. 1877 wychodzi na świat jej *Pajęczyna* w „Morawskiej Orlicy”. Ukazywały się następnie *Cnotliwi* (1875), *Meir Ezořowicz*, po dwakroć na język czeski przetłumaczony (1882), *Złota nitka* (1882), *Zgubiony*, *Widma* (1882), *Nie różowa sielanka* (1883), *Dziurdiowie* (1889), *Cham* (1889) itd. Przekłady te należą do piór najrozmaitszych: F.A. Hory, Jerzego Bittnera, Mrstika, J. Hudca, C. Fricka i innych¹⁷.

Niektóre z tych tytułów, jak na przykład *Cnotliwi*, *Zgubiony*, *Widma*, *Nie różowa sielanka*, znajdują się w zbiorach BUŁ. Na uwagę zasługują również rękopiśmienne dedykacje czeskich autorów. Jedną z nich zamieścił Coelestin Frič, w tomie *Ztraceny (Widma); Preludy: povidka* (Praha, [1882]):

Wielmożnej Pani Elizie Ozeszkowej autorce *Straconego* i *Widem* tłómacz Coelestin Fricz. Czeska Praga 20/5 1882.

Entuzjastką Orzeszkowej była również Bożena Kvapilova, która na karcie tytułowej przetłumaczonej przez siebie powieści *Mirtala: roman se stareho Roma* (Praha, 1893) napisała:

„Hlovutne autorce Mirtaly Boża Kvapilova 1893”.

Tł.: „Zacnej autorce Mirtaly Boża Kvapilova”.

Autorem ogromnie zasłużonym na polu propagowania polskiej literatury w społeczeństwie czeskim był Josef Paulik. W jego tłumaczeniu Biblioteka UŁ posiada powieści *Bene nati* (Praha 1892) i *Nad Niemnem* [t. 1, 3] (Praha 1894)

¹⁶ *Harde dusze: na motywach powieści Bene nati* (Lomża, 1899. adapt. Zygmunt Sarnecki).

¹⁷ E. Jelinek, *Orzeszkowa w Czechach*, w: „Kraj” 1891, nr 50, s. 19.

oraz nowelę *Romanowa* (Praha 1891), którą opatrzył następującą rękopiśmienną dedykacją:

Wspaniałomyślnej i wielkiej autorce poświęca tłómacz.

Liczne są przekłady na język szwedzki. W BUŁ reprezentują je powieści: *Meir Ezefowicz* (Stockholm 1895), *Argonauci* (Stockholm 1900), *Dwa bieguny* (Stockholm 1897), *Dziurdziowie* (*Häxan*, Stockholm 1901), *Cham* (*Hans Hustru*, Stockholm 1899), *Czciciel potęgi* (*Gastabudet*, Stockholm 1906). Autorką tłumaczeń jest Ellen Wester (pseudonim E. Weer), która darzyła Elizę Orzeszkową ogromną sympatią i szacunkiem. Przełożyła na język szwedzki 14 utworów pisarki, w tym *Nad Niemnem* (1897), a także dzieła Henryka Sienkiewicza i Adama Mickiewicza (*Pan Tadeusz*), propagując w Szwecji literaturę i kulturę polską. W jednym z listów pisze do autorki *Chama* po francusku:

A zatem Pani rozumie, że jeżeli wydawca ogłasza jedno za drugim dzieło, to dlatego, że są one dobrze przyjmowane przez czytelników, a mogę dodać, że obecnie nie ma żadnej autorki zagranicznej, niewielu autorów mężczyzn, którzy by się cieszyli tak wielką renomą, jak Pani.¹⁸

Zdając sobie sprawę z ogromnej popularności dzieł Elizy Orzeszkowej w Skandynawii, Ellen Wester w 1904 roku podjęła konkretne przygotowania do zdobycia Nagrody Nobla dla ulubionej pisarki. Urabiała opinię szwedzką w duchu życzliwości dla swej kandydatki, inspirowała o niej artykuły i sama je pisała, a także pośredniczyła w kontaktach z komitetem Nagrody Nobla.

W Bibliotece z rękopiśmienną dedykacją E. Weer zachowały się powieści *Dziurdziowie* i *Czciciel potęgi*. Na karcie tytułowej *Häxan* (*Dziurdziowie*) widnieje wpis:

„A Madame Eliza Orzeszko avec l'expression de la sympathie respectueuse la traductrice. Vaxholm 4.10.1901.”

Tł.: „Pani Elizie Orzeszko z wyrazami sympatii i szacunku tłumaczka”.

W opowiadaniu *Czciciel potęgi* (*Gastabudet*) autorka przekładu napisała:

„Madame Eliza Orzeszko hommage respectueux de la traductrice. Vaxholm 19.3.1906.”

Entuzjastką Elizy Orzeszkowej i propagatorką jej twórczości na gruncie niemieckim była Malwina Blumberg. W jej tłumaczeniu Biblioteka posiada powieści *Czciciel potęgi* (Bd. 1. Berlin [etc.] [ca 1901]) i *Pan Graba* (Bd. 3. Berlin 1888) oraz nowelę *Gedali* (Dresden; Leipzig [ca 1896]). Na język niemiecki przełożone zostały

¹⁸ Ś. Kotowska Hagström, *Eliza Orzeszkowa w kręgu literackiej Nagrody Nobla: Eliza Orzeszko och Nobelpriset i litteratur*, Stockholm 2008, s. 12-14 [online]. Dostęp [8.10.2013]: Full text - DiVA Portal www.diva-portal.org/smash/get/diva2:450392/FULLTEXT01.pdf.

również powieść *Widma* (Berlin [ca 1885]) oraz nowele *Jula* (tł. A. Erlich)¹⁹ i *Złota nitka* (tł. M. Posner)²⁰.

Jednak największy sukces w bismarckowskich i wilhelmowskich Niemczech, przeszyconych szowinistyczną propagandą, odniósł *Meir Ezołowicz* (Dresden 1885). Książka w świetnym tłumaczeniu Laury Brix, występującej pod pseudonimem Leonharda Brixena, pozwoliła na przełamanie zaprogramowanej nienawiści i wrogości do wszystkiego, co polskie. Lektura tej powieści pobudziła do niezwyklej wypowiedzi jednego z najbardziej zagorzałych polakożerców, Leopolda Sacher-Masocha – autora brukowych, sensacyjnych powieści, w których rolę czarnych charakterów spełniali często Polacy:

Dobra książka, piękna poezja znaczy więcej niż pochod zwycięski; w pewnych razach miewa ona znaczenie proroctwa. Uważaliśmy Polaków za zgubionych [...]. Ale wraz z tą książką przeniknął do nas promień obiecujący lepszą przyszłość. Naród posiadający takich wieszczów i takie kobiety, jak Eliza Orzeszkowa, nie może być skazany na zagładę²¹.

Podany przykład świadczy niezbicie, że pisarka zdobywając sławę i popularność w krajach zaborczych, stawiała się jednocześnie ambasadorem polskości.

W kolekcji Elizy Orzeszkowej, zgromadzonej w BUŁ, utworem najczęściej tłumaczonym na język: angielski, szwedzki, niemiecki i rosyjski jest *Meir Ezołowicz* [zdjęcie 5]. Polski oryginał oraz edycje w językach angielskim i niemieckim zawierają ilustracje Michała Elwiro Androlliego – jednego z najbardziej znanych ilustratorów drugiej połowy XIX wieku. Angielski przekład *Meira Ezołowicza* (New York 1898) wyróżnia dodatkowo zamieszczone w nim rękopiśmienne i drukowane podziękowanie autorki dla tłumacza (Izy Young) [zdjęcie 6]:

za chęć przedstawienia powieści mojej publiczności czytającej po angielsku prosząc o przyjęcie wyrazów wysokiego szacunku, z podpisem *El. Orzeszkowa*²².

Dedykacja autorki pozwala przypuszczać, że było to pierwsze dzieło pisarki przetłumaczone na język angielski, co znajduje potwierdzenie u Haliny Gacowej w monografii bibliograficznej zatytułowanej *Eliza Orzeszkowa*²³.

Drugą powieścią w angielskiej wersji językowej są *Argonauci* [zdjęcie 7]. Oba tytuły zostały opublikowane w Nowym Yorku. Ten ostatni z rękopiśmienną dedykacją tłumacza Jeremiaha Curtina:

„To madame Eliza Orzeszko from Jeremiah Curtin with best wishes. Bristol Westmont United State of America Octobre 1st 1901”.

Tł.: „Pani Elizie Orzeszko od Jeremiaha Curtina z najlepszymi życzeniami”.

¹⁹ *Jule : Erzählung*. [Berlin: s.n., ca 1888], nadb.: Nord und Sud, Bd. 40, S. [340]-397.

²⁰ *Ein goldener Faden*. [Berlin: s.n., ca 1886], nadb.: Nord und Sud, Bd. 36.

²¹ E. Jankowski, dz. cyt., s. 337.

²² E. Orzeszkowa, *Meir Ezołowicz*, Nowy Jork 1898.

²³ H. Gacowa, *Eliza Orzeszkowa*, Wrocław 1999, s. 19-25.

Powieść *Argonauci* jest jedną z częściej tłumaczonych na języki obce. Zachowany w BUŁ egzemplarz w języku włoskim²⁴ zawiera rękopiśmienną dedykację tłumaczki – Maritzki Olivotti:

„À Madame Eliza Ożeszko son roman habillé á l’italien offre avec beaucoup de souhaits dans son glorieux anniversaire. Maritzka Olivotti”.

Tł.: „Pani Elizie Orzeszkowej jej powieść w szacie włoskiej ofiaruje z najlepszymi życzeniami z okazji podniosłej rocznicy [jubileusz 40-lecia pracy pisarskiej]. Maritzka Olivotti”.

Z utworów tłumaczonych na język francuski w kolekcji Elizy Orzeszkowej występuje opowiadanie dla dzieci *Przygody Jasia* (*Les aventures du petit Jean*, Paryż [1894]) z dedykacją Leona Golschmanna – jednego z współautorów²⁵ przekładu:

Jako słaby dowód wdzięczności dla talentu i szacunku dla autorki.

Znacząca jest dedykacja od wydawców noweli *Ogniwa* (Warszawa 1909) przetłumaczonej na język hebrajski przez Józefa Markusa Toronczyk-Thornera:

Tej, która życie całe poświęciła wykuwaniu ognii miłości i braterstwa łączących dzieci jednej ziemi niniejszy egzemplarz przekładu *Ogniw* w hołdzie składają wydawcy.

Z tłumaczeń na język litewski w zbiorach BUŁ odnajdujemy adaptację opowiadania *Niziny* (*Šunadvokatis* [Bitėnai] 1901) autorstwa Józefa Chociszewskiego oraz nowelę *Pieśń przerwana* (Ryga 1910) w przekładzie Kazysa Puidy, a na język chorwacki w tłumaczeniu I. Velikanovič’a – wybrane nowele i powieść *Bene Nati* (Izabrane pripovesti. Sv. 2. Zagreb 1903).

Podsumowanie

Analiza księgozbioru Elizy Orzeszkowej, objętościowo niewielkiego, zróżnicowanego pod względem formy wydawniczej, ale bardzo cennego właśnie ze względu na swe pochodzenie, rzuca nowe światło na autorkę *Meira Ezołowicza* i na epokę, w której żyła. Pozwala na nowo odkryć fenomen pisarki, której twórczość z Grodna promieniowała na całą Europę. Utwory Orzeszkowej tłumaczone na prawie wszystkie języki europejskie, a wydawane również poza granicami Starego Kontynentu, bo w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, podbijały szczególnie serca narodów ościennych, w tym zaborców – Rosjan i Niemców, czyniąc wyłom w murze nienawiści do wszystkiego, co polskie.

Znaczące są dedykacje rękopiśmienne i drukowane zamieszczane w luksusowych wydawnictwach jubileuszowych, jak i w skromnych tanich wydawnictwach popularnych, ofiarowanych jej w dowód przyjaźni, uznania dla talentu i zasług dla

²⁴ *Argonauti moderni: romanzo*, Milano [etc.], [ca 1905].

²⁵ Drugim autorem przekładu jest E. Joubert.

społeczeństwa. Popularność pisarki przyczyniała się do podniesienia sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. Ogromna i nie do przecenienia była rola Elizy Orzeszkowej jako ambasadora polskośći w czasach zaborów, dlatego też tak wysoko ceniona i hojnie obdarowywana była przez siebie współczesnych.

Bibliografia

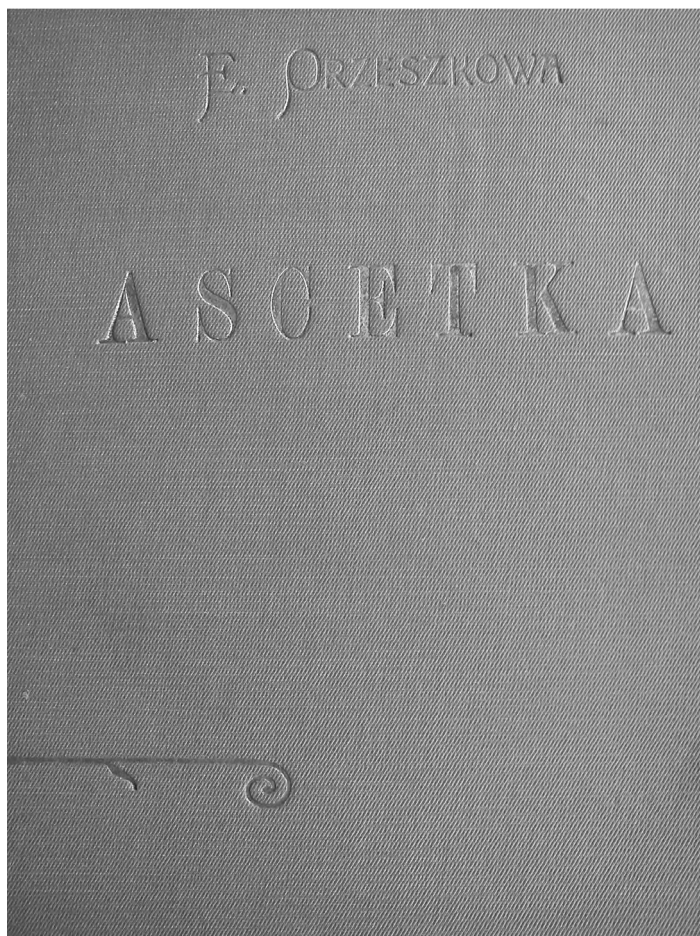
Andrzejewski J., Karkowski B., *Łodzianie Elizie Orzeszkowej*, „Listy Bibliofilskie” 1974.

Jankowski E., *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1988.

Jelinek E., *Orzeszkowa w Czechach*, w: „Kraj” 1891, nr 50.

Kotowska Hagström Ś., *Eliza Orzeszkowa w kręgu literackiej Nagrody Nobla: Eliza Orzeszko och Nobelpriset i litteratur*, Stockholm 2008.

Zięba M., *Eliza Orzeszkowa jako księgarz i wydawca*, w: *W świecie Elizy Orzeszkowej*, [kom. red. J. Rajman et al.], Kraków 1990.

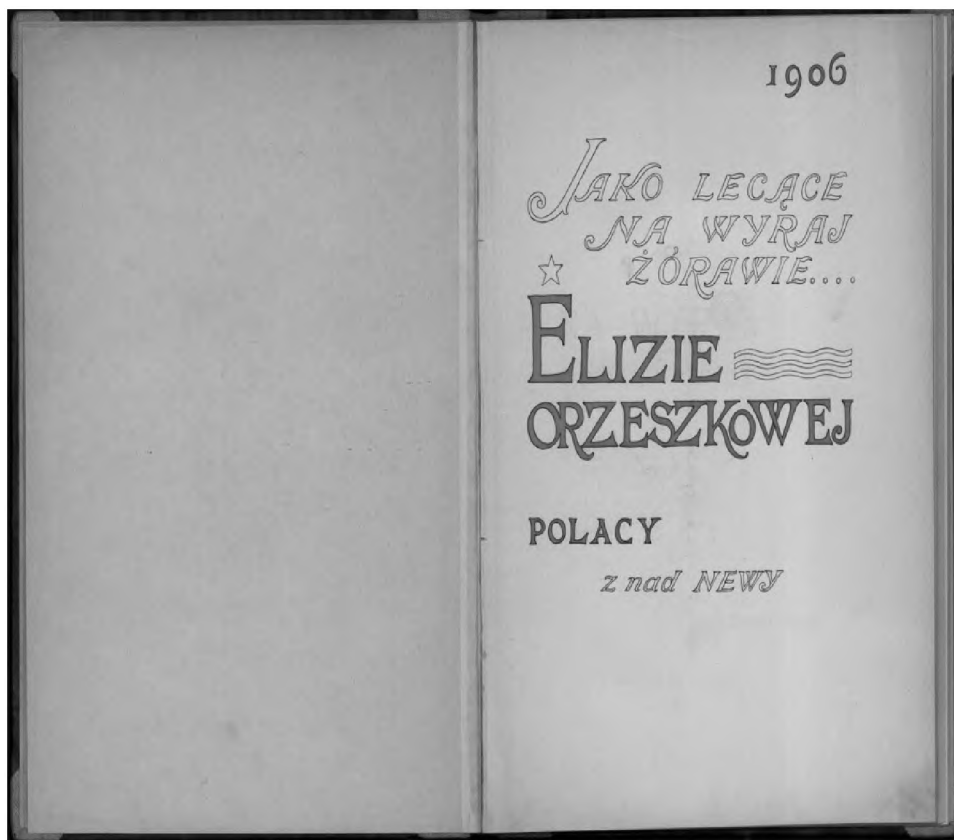

Zdjęcie 1
Okładka *Ascetki* E. Orzeszkowej (Warszawa 1910)

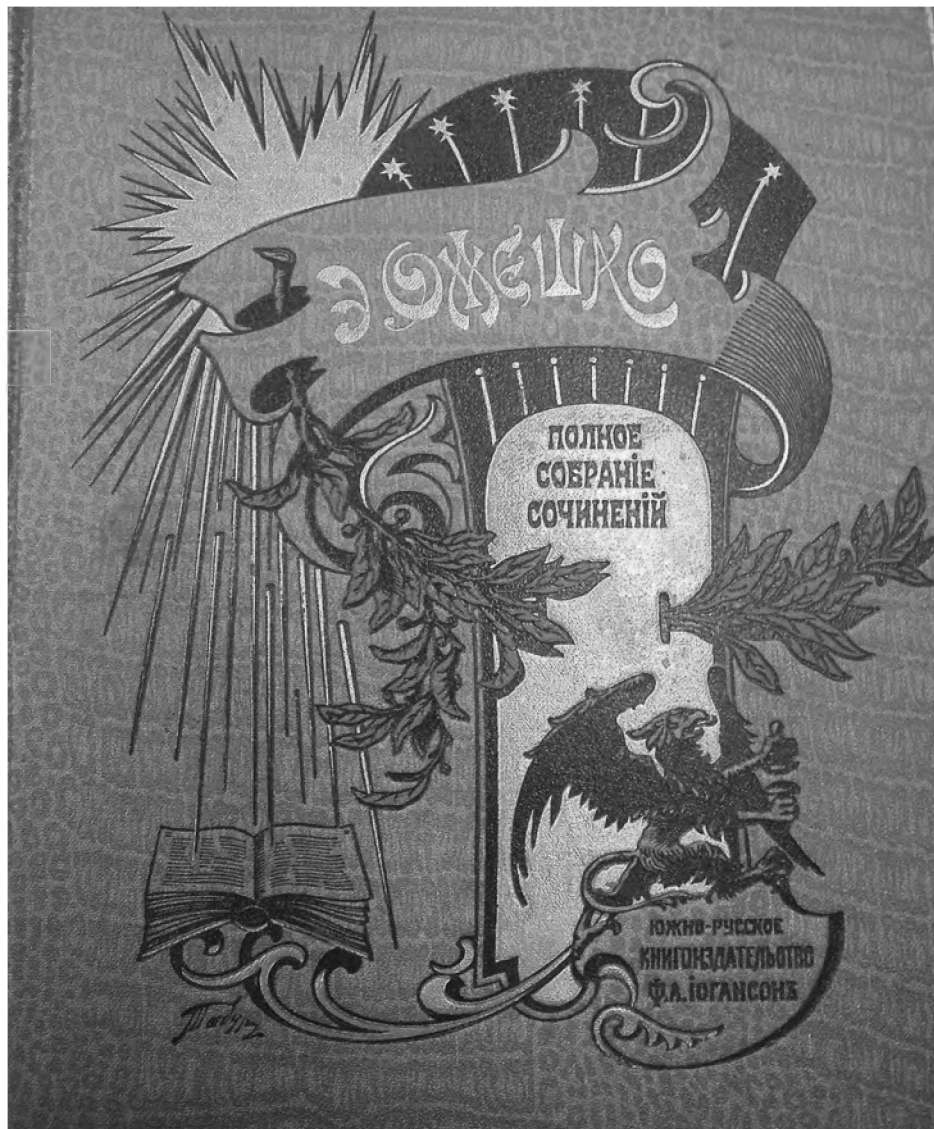
Zdjęcie 2

Okladka książki *Upominek*: książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1866 – 1891),
Kraków – Petersburg 1893

Zdjęcie 3

Okladka książki *Jako lecące na wyraj żurawie*

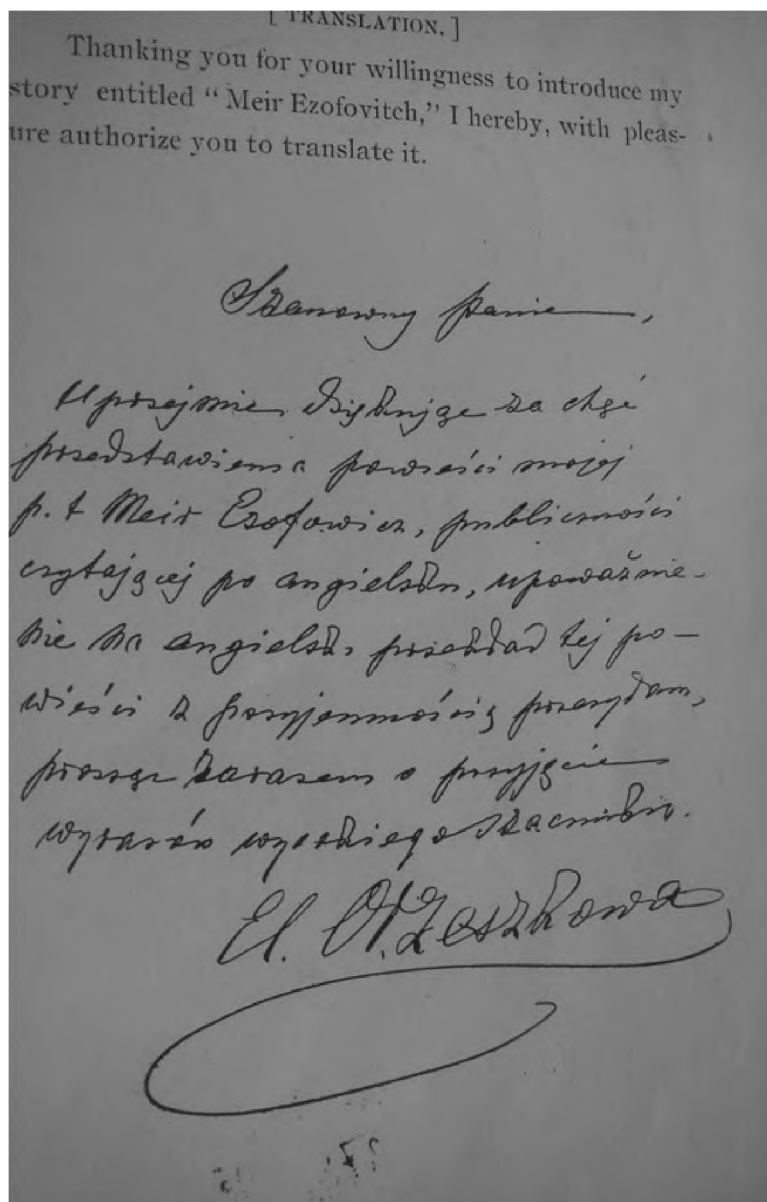

Zdjęcie 4

Okladka wydania dzieł Elizy Orzeszkowej – Kijów 1902

Zdjęcie 5
Okładka niemieckiego wydania *Meira Ezofowicza*

Zdjęcie 6

Podziękowanie E. Orzeszkowej dla autorki angielskiego tłumaczenia
Meira Ezofowicza, Izy Young

Zdjęcie 7

Okladka *Argonautów* w angielskiej wersji językowej

A VOICE FROM THE NIEMEN RIVERSIDE. THE RECONSIDERATION OF ELIZA ORZESZKOWA'S OEUVRE IN THE CONTEXT OF THE RESEARCH CONDUCTED IN HER PRIVATE BOOK COLLECTION

The author of the article presents Eliza Orzeszkowa in a new light: not as 'creator' but as a 'user' of literature, and focuses entirely on the writer's private book collection. The article describes Orzeszkowa's early passionate interest in arts, her solid literary education, her first favourite books and her debut as an author of fiction. The analysis of Orzeszkowa's career in the context of her private book collection gives a new picture of her literary achievements and of the epoch that influenced her writings. Among the volumes she collected we find fiction (predominantly) as well as the books released by her own publishing house, commemorative pamphlets and translations.

Key words: Eliza Orzeszkowa, book collections, nineteenth century libraries, education